

**MODLITWA KOŚCIOŁA
MONOGRAFIE 1**

**JEDNOCZĄCY
CHARAKTER
LITURGII STACYJNEJ
W RZYMIE**

Ks. Janusz Mieczkowski

**JEDNOCZĄCY
CHARAKTER LITURGII
STACYJNEJ W RZYMIE**

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Recenzenci:

ks. prof. dr hab. Stefan Koperek CR
ks. dr hab. Przemysław Nowakowski CM, prof. UPJPII

Redaktor serii:

Michał Tomasz Gronowski OSB

Redakcja:

Małgorzata Gadomska
Michał Tomasz Gronowski OSB

Korekta:

Tomasz M. Dąbek OSB

Opracowanie graficzne:

Jan Nieć

Publikacja współfinansowana z dotacji na utrzymanie potencjału badawczego
Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie przyznanej przez
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w roku 2014

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 182/2015, Tyniec, dnia 20.11.2015

✠ Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

Wydanie pierwsze: Kraków 2015

ISBN 978-83-7354-588-5

© Ks. Janusz Mieczkowski

© TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów ul. Benedyktyńska 37

30-398 Kraków

tel. +48 (12) 688-52-95

tel./fax +48 (12) 688-52-91

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl

www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów

druk@tyniec.com.pl

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Wstęp.....	13
I. Pochodzenie i znaczenie terminu <i>statio</i> w starożytności.....	29
Przedchrześcijańskie znaczenie słowa <i>statio</i>	29
Geneza słowa <i>statio</i> w chrześcijaństwie.....	40
Militaryjne pochodzenie słowa <i>statio</i>	40
Pochodzenie słowa <i>statio</i> od służby Bożej.....	45
Znaczenie słowa <i>statio</i> we wspólnotach chrześcijańskich.....	53
<i>Statio</i> jako post w środy i piątki	54
<i>Statio</i> jako zgromadzenie	64
<i>Statio</i> jako liturgia papieska w Rzymie.....	67
II. Kontekst powstania liturgii stacyjnej w Rzymie.....	73
Miasto Rzym	73
Powstanie i rozwój wspólnoty chrześcijańskiej w Rzymie do IV w.	78
Powstanie wspólnoty chrześcijańskiej w Rzymie	78
Kościół rzymski w okresie prześladowań	86
Kościół rzymski po Edykcji mediolańskim	93
Teorie o pochodzeniu liturgii stacyjnej w Rzymie	96
Liturgia stacyjna wynikiem rozwoju zgromadzeń w rzymskich <i>tituli</i>	96
Regiony kościelne w Rzymie.....	98
Powstanie i rozwój kościołów tytularnych w Rzymie	101
Rozmieszczenie kościołów tytularnych w Rzymie	111
Powstanie stacji w kościołach tytularnych	115
Liturgia stacyjna wynikiem naśladowania liturgii jerozolimskiej.....	117
Grzegorz Wielki twórcą liturgii stacyjnej	130
Liturgia stacyjna wynikiem wpływów bizantyjskich na Rzym.....	136
III. Rozwój i kształt liturgii stacyjnej do niewoli awiniońskiej	153
Liturgia stacyjna w Rzymie do czasów Grzegorza Wielkiego	153
Kult męczenników i liturgia w rzymskich <i>tituli</i>	154
Rozwój liturgii stacyjnej w V w.	159
Kształtowanie się liturgii stacyjnej w VI w.	166
Liturgia stacyjna w czasie pontyfikatu Grzegorza Wielkiego	173
Liturgia stacyjna w VII i VIII w.	177
Lista stacyjna w Comes z Würzburga.....	178
Lista stacyjna w Ewangeliarzu z Würzburga	183
Stacje w sakramentarzach	184
Organizacja stacyjna w <i>Liber Pontificalis</i>	191

Struktura rzymskiego systemu stacyjnego	194
Adwent i okres Bożego Narodzenia	195
Przedpoście, Wielki Post i Okres Wielkanocy	199
Stacje podczas Litanii mniejszej i większej	211
Stacje w ciągu Okresu Zwykłego	212
Wybór kościołów stacyjnych	219
Liturgia stacyjna od IX do początku XIV w.	223
Liturgia stacyjna w IX i X w.	223
Liturgia stacyjna od XI do początku XIV w.	226
IV. Obrzędy liturgii stacyjnej	253
Uczestnicy liturgii stacyjnej	254
Liturgia w kościele stacyjnym	261
Procesja do kościoła stacyjnego	262
Obrzędy wstępne i Liturgia słowa	267
Ofiarowanie	276
Modlitwa eucharystyczna	278
Obrzędy Komunii i rozesłanie	278
Liturgia stacyjna rozpoczynająca się w kościele <i>collecta</i>	283
Pochodzenie procesji stacyjnej	284
Powstanie i rozwój procesji stacyjnych	289
Przebieg procesji stacyjnej	293
Najważniejsze procesje stacyjne	299
Środa Popielcowa	299
Święto Oczyszczenia NMP	302
Wielka Litania	304
Wniebowzięcie NMP	309
Litania siedmioraka	311
Pozostałe procesje	313
Liturgia stacyjna podczas nieobecności papieża	316
V. Organizacja stacyjna od niewoli awiniońskiej do czasów współczesnych	325
System stacyjny od niewoli awiniońskiej do soboru trydenckiego	325
Lata jubileuszowe a system stacyjny w Rzymie	328
Relacje z pielgrzymek do Rzymu	331
Mirabilia Urbis Romae	332
„Ye Solace of Pilgrimes” Johna Capgrave’a	336
„Zibaldone quaresimale” Giovanniego Rucellai	341
„Opis miasta Rzymu” Mikołaja Muffela	343
Dwuwersze Juliusa Pomponiusa Laetusa	344
„Le Stationi, Indulgentie, et gratie spirituali...” A. Palladiusza	347
Księgi liturgiczne i inne źródła liturgii papieskiej z końca XV w.	349
„Pontyfikał rzymski” z 1485 r.	349
Ceremoniał (Jana Buckarda) i Patrizio Piccolominiego	350
Dziennik Jana Burckarda	352

System stacyjny od soboru trydenckiego do soboru watykańskiego II	360
<i>Mszał rzymski</i> (1570)	360
Pielgrzymka do siedmiu kościołów Rzymu	363
Sykstus V i jego projekt liturgiczny	366
<i>Historia delle stationi di Roma...</i> Pompeo Ugonio.....	373
System stacyjny od XVII w. do soboru watykańskiego II	375
Odnowa liturgii stacyjnej po soborze watykańskim II.....	387
Pojęcie <i>statio</i> od średniowiecza do czasów współczesnych.....	394
VI. Elementy jednoczące w liturgii stacyjnej w Rzymie.....	407
Zagrożenia utraty jedności w Kościele w Rzymie	407
Liturgia stacyjna wyrazem jedności biskupa ze swoim duchowieństwem	427
Liturgia stacyjna znakiem jedności wiernych Rzymu ze swoim biskupem.....	434
Jedność liturgii i topografii miasta	446
Rzym staje się miastem chrześcijańskim	446
Jedność modlitw i Liturgii Słowa z topografią miasta	451
Zakończenie.....	471
Bibliografia	479
Summary	513
Indeks biblijny	521
Indeks nazw własnych	525
The unifying character of Roman stational liturgy.....	547

Wykaz skrótów

- AB – „Analecta Bolandiana”, Bruxelles 1882–;
- ACr – „Analecta Cracoviensia”, Kraków 1969–;
- AK – „Ateneum Kapłańskie”, Włocławek 1909–;
- CCSL – Corpus Christianorum. Series Latina, Turnhout 1953–;
- CSEL – Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien 1886–
- CT – „Collectanea Theologica”, Lwów 1931–1939; Warszawa 1949/1950–;
- EL – „Ephemerides Liturgicae”, Roma 1887–;
- EO – „Ecclesia Orans”, Roma 1984–;
- Ep. – Epistulae
- GeV – *Gelasianum Vetus*
- GrH – Sakramentarz Gregoriański *Hadrianum*
- HTR – „Harvard Theological Review”, Cambridge 1908–;
- LJ – „Liturgische Jahrbuch”, Münster 1951–;
- LMD – „La Maison Dieu”, Paris 1945–;
- MCH – „Mysterium Christi”, Kraków 1929/1930–1939;
- OR – Ordo Romanus
- OR Alb – Ordo kard. Albinusa
- OR Ben – Ordo kanonika Benedykta od św. Piotra
- OR Cenc – Ordo kard. Cencio Davellego
- PL – J.P. Migne, Patrologia Latina, t. 1–221, Paris 1844–1864;
- RBén – „Revue Bénédictine”, Maredsous 1884–;
- RBL – „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, Kraków 1948–;
- RL – „Rivista Liturgica”, Torino 1914/1915–;

- RSR – „Revue de sciences religieuses”, Strasbourg 1921–;
- RT – „Roczniki Teologiczne”, Lublin 1949– (do 1991 „Roczniki Teologiczno–Kanoniczne”;
- Sacr Greg – Sakramentarz Gregoriański
- TST – „Tarnowskie Studia Teologiczne”, Tarnów 1939–;
- VC – „Vigilae Christianae”, Amsterdam 1947–1981, Leiden 1982–;
- VoxP – „Vox Patrum”, Lublin 1981–;
- WST – „Warszawskie Studia Teologiczne”, Warszawa 1983–;
- ZNTW – „Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft”, Giessen 1900–1942; 1949; Berlin 1950/1951–1970; Berlin, New York 1971–.

Wstep

Wstęp

Najważniejszym elementem starożytnego zwyczaju wielkopostnego było powstrzymanie się od spożywania pokarmu przed zachodem słońca. W ciągu dnia lud i duchowieństwo zajmowali się zwykłymi zajęciami, ale około dziewiątej, z każdej części miasta zdążał w pośpiechu tłum wiernych ku kościołowi stacyjnemu, gdzie często nauczał papież i sprawował Świętą Ofiarę. Zwyczajnie, procesja stacyjna zaczynała w innej bliskiej bazylice, gdzie lud czekał na przybycie Arcykapłana ze swoimi wysokimi urzędnikami Pałacu Laterańskiego, którzy przynosili sztandary i cenne sprzęty potrzebne do sprawowania Najświętszej Ofiary. Z pobożnym śpiewem Litanii, orszak ruszał ku kościołowi stacyjnemu, gdzie święta Ofiara kończyła się, kiedy już słońce chyliło się ku zachodowi. To było jak ofiara wieczorna całej rodziny chrześcijańskiej przy końcu dnia pracy, uświęconego przez modlitwę i umartwienia¹.

W ten sposób na początku XX w. opisywał w swej książce liturgię stacyjną I. Schuster. Ten piękny opis jest być może mocno wyidealizowany, ale jednak oddawał rzeczywistość życia tamtych chrześcijan. Kościół rzymski, składający się z wielu różnych wspólnot, miał szansę jednoczyć się na wspólnej modlitwie w wybranym przez papieża kościele stacyjnym.

Powrót do źródeł, który jest wpisany w reformę Soboru Watykańskiego II, spowodował w ostatnim czasie wzrost zainteresowania liturgią w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. W kręgu zainteresowania znalazła się także liturgia stacyjna, gromadząca miejscowy Kościół w wielu starożytnych miastach chrześcijańskich. Największą skalę osiągnęła ona w Rzymie, gdzie na czele wspólnoty stał następca św. Piotra.

W Rzymie od IV w. rozwijała się bowiem praktyka potrójnej liturgii. Jedna miała miejsce w kościołach tytularnych, gdzie gromadzącej się w danym kościele wspólnocie przewodzili wyznaczeni prezbiterzy. Drugą sprawowali duchowni w kościołach znajdujących się poza murami miasta. Mieli oni prawo do sprawowania tam Mszy św., udzielania chrztu i zarządzania pokutą. Trzecia natomiast miała wymiar o wiele szerszy. W pewne dni roku liturgicznego jednoczyła ona wiernych z całego Rzymu. Uroczystej wspólnej Eucharystii przewodniczył miejscowy biskup.

¹ I. SCHUSTER, *Le sacre stazioni quaresimali secondo l'ordine del Messale Romano*, Roma 1915, s. 9 (tł. własne).

John F. Baldovin, definiując pojęcie liturgii stacyjnej, określił cztery wyróżniające ją cechy. Liturgia stacyjna była więc, według niego, taką liturgią, która sprawowana była zawsze przez papieża lub jego reprezentanta, jej celebrowanie odbywało się w różnych bazylikach i kościołach Rzymu, była centralną liturgią dnia w mieście, a wybór miejsca stacji zależał od przeżywanego święta lub obchodzonego w tym dniu wspomnienia. Miejsca, w których sprawowana była Eucharystia, utworzyły specjalny system, powtarzany każdego roku².

Właśnie ta liturgia i powstająca wokół niej organizacja stacyjna stoi w centrum książki zatytułowanej *Jednoczący charakter liturgii stacyjnej w Rzymie*. Przedstawia ona początki tej praktyki w Rzymie, to jak rozwijała się w ciągu wieków, jaki przyjmowała kształt oraz jakie obrzędy wyróżniały ją spośród innych inicjatyw duszpasterskich Rzymu. Wszystkie te problemy rozważane są w kontekście troski o jedność Kościoła. Ukazuje, że biskup Rzymu, decydując się na taki sposób celebrowania liturgicznych, miał na celu zebranie wokół ołtarza, na którym celebrował Eucharystię, całą miejską wspólnotę Kościoła: prezbiterów, diakonów, pozostałe duchowieństwo oraz wiernych świeckich. Liturgia ta miała być środkiem na utrzymanie jedności kościelnej, a zarazem sposobem jej manifestowania. Na początku XIV w. nastąpił jednak zanik liturgii stacyjnej, której przewodniczył biskup Rzymu. Liturgię w kościołach zastąpiono praktykami pobożnościowymi, dzięki którym wierni mogli zyskiwać odpusty. Z dawnej liturgii stacyjnej pozostał tylko sam system stacyjny, organizacja kościołów, do których mieli udawać się wierni. W tej części książki, która dotyczy czasu między niewolą awiniońską a soborem watykańskim II, będziemy posługiwali się określeniem „system stacyjny”.

Problematyka liturgii stacyjnej staje się znów bardzo ważna. Po soborze watykańskim II zainteresowanie nią zdecydowanie wzrosło. Zaczęto ją postrzegać nie tylko jako szacowny zabytek przeszłości, ale jako inicjatywę duszpasterską, do której można powrócić. Zaczęto się od wskrzeszenia liturgii właśnie w mieście Rzymie. Duchowieństwo i klerycy Papieskiego Północnoamerykańskiego Kolegium w Rzymie rozpoczęli na nowo gromadzić się na wielkopostnej liturgii stacyjnej w kościołach Rzymu. Ich codzienna celebrowanie Mszy stacyjnych w języku angielskim w Wielkim Poście zaowocowała powstaniem specjalnych publikacji służących odnowieniu tego starożytnego zwyczaju. W latach posoborowych wydano w języku angielskim następujące przewodniki: James P. Moroney *The station churches of Lent* (Rome 1980), James D. Watkins *The Lenten Stations Churches of Rome* (Rome 2004) oraz *Procedamus in Pace. A guide to the Station Churches of Rome* (Rome 2009). Publikacje te wpłynęły także na rzymskie „Collegium Cultorum Martyrum”, które postanowiło do tej praktyki zachęcić także rdzennych mieszkańców miasta. Liturgię stacyjną celebrować więc za-

² Por. J.F. BALDOVIN, *The Urban Character of Christian Worship, The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, Roma 1987, s. 36–37.

często także w godzinach popołudniowych w języku włoskim lub po łacinie. „Centro Pastorale per il Culto e la Santificazione” wydało w tym celu popularyzującą tę liturgię książkę zatytułowaną *Le stazioni quaresimali. Tradizione e rinnovamento* (Roma 1979), a wspomniane wyżej „Collegium Cultorum Martyrum” – *Le stazioni quaresimali di Roma* (Roma 2005). Powrót liturgii stacyjnej, poza wyjątkiem, jakim jest Środa Popielcowa, nie wiązał się jednak z uczestnictwem w niej biskupa Rzymu. Przybrała więc ona inną formę niż było to w starożytności.

Zainteresowanie liturgią stacyjną wyszło jednak także poza granice Rzymu. Publicyści i badacze katoliccy zaczęli zastanawiać się nad tym, czy jest możliwe przeszczepienie jej do innych miast. Miała by stać się inicjatywą jednoczącą miejscowy Kościół. Idee te dotarły także do Polski, gdzie stają się coraz bardziej popularne. Do wzrostu zainteresowania tematyką liturgii stacyjnej przyczyniły się także pojawiające się na rynku publikacje. Ambasador Polski przy Watykanie, Hanna Suchocka, wydała książkę *Rzymskie pasje. Kościoły stacyjne Wiecznego Miasta* (Izabelin-Warszawa 2013), która stała się inspiracją dla biskupów Łodzi, którzy w 2013 r. zaprosili mieszkańców miasta do pielgrzymowania w dni powszednie Wielkiego Postu do wyznaczonych kościołów stacyjnych miasta (34 kościoły). Tam biskupi celebrowali o godzinie 18.00 Mszę św. Arcybiskup Marek Jędraszewski miał nadzieję, że udział wiernych w tej liturgii przyniesie, jak napisał w swoim liście pasterskim, „owoce w postaci umocnienia wiary i jej wyznawania z odwagą”. Z każdym dniem przybywało także uczestniczących w niej wiernych.

W kolejnym roku ukazała się następna publikacja w języku polskim poświęcona liturgii stacyjnej. Było to tłumaczenie książki G. Weigela, E. Lev oraz S. Weigel *Rzymskie pielgrzymowanie. Kościoły stacyjne Rzymu* (tł. G. Gomola, A. Gomola, Kraków 2014). Również ona spowodowała wzrost zainteresowania tą inicjatywą.

W Wielkim Poście 2015 r. liturgię stacyjną zaczęto odprawiać także w Warszawie. Na terenie Diecezji Warszawskiej oraz Warszawsko-Praskiej wyznaczonych zostało 40 kościołów o szczególnej wartości historycznej lub o wyjątkowym znaczeniu dla miasta. Na każdy dzień wyznaczono także specjalny program, który obowiązywał w każdym z kościołów. Przez cały dzień wierni mogli w nim skorzystać z sakramentu pokuty i pojednania, do godziny 15.00 trwała adoracja Najświętszego Sakramentu. W tym dniu, w południe, wierni gromadzili się na wspólnym odmawianiu modlitwy „Anioł Pański” oraz Różańca. O godzinie 15.00 odmawiano Koronkę do Miłosierdzia Bożego lub Drogę Krzyżową, a o 19.00 „Gorzkie Żale”. Stacyjne spotkanie kończyła Msza św. o godzinie 20.00.

Wydaje się więc, że temat ten staje się naprawdę aktualny. Tym bardziej że coraz bardziej narasta w świecie współczesnym problem anonimowości, także we wspólnotach kościelnych. Wspólnota, którą tworzy liturgia stacyjna, może wzmocnić wiarę wszystkich jej uczestników, dać im poczucie, że są oni częścią żywego Kościoła.

Wierni uczestniczący w tej liturgii, a także historycy liturgii, mają więc szansę dzięki tej pracy poznać korzenie liturgii stacyjnej w Rzymie, jej organizacyjny i obrzędowy rozwój na przestrzeni dziejów, a także zobaczyć środki służące do osiągnięcia i manifestowania kościelnej jedności. Mają więc narzędzie, by jeszcze bardziej wzbogacić naszą liturgię.

Pierwsze publikacje na temat stacji pojawiały się już od końca XVI w. Były to przede wszystkim prace poświęcone kościołom stacyjnym, takie jak choćby dzieła: Pompeo Ugonio (1588), Giovanniego Battisty Cherubino (1609), Carla Bartolomea Piazzzy (1702), Francesca Bourliego (1833), Ildefonsa Schustera (1915), Johanna Petera Kirscha (1926), Placido Lugano (1932) czy Lamberta de Camillisa (1960). Ponieważ w książce tej traktowane są one także jako źródła, więcej miejsca poświęcone im zostanie poniżej. Pośród podawanych przez nie informacji na temat kościołów stacyjnych i przypisanych do nich odpustów pojawiały się już także pierwsze próby usystematyzowania wiedzy na temat samej liturgii stacyjnej.

Wyniki badań naukowych nad różnymi aspektami liturgii stacyjnej były przed soborem watykańskim II publikowane także w formie artykułów w różnych czasopismach naukowych. Do najbardziej znanych należały: H. Grisar, *Die Stationsfeier und der erste römische Ordo* („Zeitschrift für Kirchengeschichte” 9 (1885), s. 385–422), U. Berlière, *Les stations liturgiques dans les anciennes villes épiscopales* („Revue liturgique et monastique” 5 (1919/1920), s. 213–216, 242–248), J. Bonsirven, *Notre Statio liturgique est-elle empruntée au culte juif?* („Revue de sciences Religieuses” 15 (1925), s. 258–266), J.P. Kirsch, *L’Origine des stations liturgiques du missel romain* („Ephemerides Liturgicae” 41 (1927), s. 131–151), J.P. Kirsch, *Origine e carattere primitive delle stazioni liturgiche di Roma* („Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia” 3 (1925), s. 123–141), E. Köstermann, *Statio Pricipis* („Philologus” 87 (1932), s. 358–369, 430–444), R. Hierzegger, *Collecta und Statio; die römische Stationsprozessionen im frühen Mittelalter* („Zeitschrift für katholische Theologie” 60 (1936), s. 511–554), C. Mohrmann, *Statio* („Vigiliae Christianae” 7 (1953), s. 221–245) oraz P. Borella, *Le stazioni quaresimali* („Rivista Liturgica” 45 (1958), s. 266–276).

Wspomniane już wcześniej zainteresowanie stacjami, które wykazywali studenci i księża z Papieskiego Północnoamerykańskiego Kolegium w Rzymie doprowadziło do tego, że to właśnie w tym środowisku powstało najważniejsze dzieło poświęcone tematyce stacyjnej. W roku 1987 swoją pracę zatytułowaną *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy* wydał w Rzymie jezuita John F. Baldovin. Zajął się on w swych badaniach korzeniami, rozwojem i znaczeniem liturgii stacyjnej jako fenomenu miejskiego. Porównał liturgię i systemy stacyjne w trzech ważnych miastach starożytnych: Rzymie, Jerozolimie i Konstantynopolu.

Ważną publikacją z tej dziedziny była także książka A. Chavasse’a *La liturgie de la ville de Rome du Ve au VIIIe siècle* (Roma 1993), a także niektóre artykuły tego samego autora: *L’organisation stationnale du carême romain avant le VIIIe siècle une organisation pastorale* („Revue des sciences

religieuses” 56 (1982), s. 17–32) oraz *Les grands cadres de la célébration à Rome ‘in urbe’ et ‘extra muros’ jusqu’au VIIIe siècle* („Revue Bénédictine” 102 (1986), s. 7–26).

W ostatnich latach tematyka stacyjna znalazła się także w większym, dwutomowym dziele S. de Blaauwa *Cultus et decor. Liurgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale* (Città del Vaticano 1994). Ten sam autor opublikował także ważny artykuł na temat stacyjnego projektu liturgicznego papieża Sykstusa V (1585–1590) – *Immagini di liturgia. Sisto V, la tradizione liturgica dei papi e le antiche basiliche di Roma* („Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana” 33 (1999/2000), s. 258–302). Jeśli chodzi o publikacje z ostatniego półwiecza, warto podkreślić jeszcze rozważania G.G. Willisa na temat rzymskiej liturgii *Further Essays in Early Roman Liturgy*, opublikowane w Londynie w 1968 r.

Wśród artykułów poruszających w ostatnich pięćdziesięciu latach tematykę liturgii stacyjnej warto zwrócić uwagę także na następujące pozycje: A. Häusslinga, *Was ist «Stationsgottensdienst»?* („Liturgische Jahrbuch” 15 (1965), s. 163–166), K. Gambera, *Oratio ad collectam. Ein Beitrag zur römischen Stationsliturgie* („Ephemerides Liturgicae” 82 (1968), s. 45–47), V. Saxera, *Le stazioni romane* ([w:] *La Comunità Cristiana di Roma. La sua vita cultura dalle origini all’alto medioevo*, red. L. Pani Ermini, P. Siniscalco, Città del Vaticano 2000, s. 461–476), A. Quattrocchi’ego, *Le processioni stazionali: cerimoniale papale, fonti e topografia* ([w:] *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle chiese di Roma (IV–X secolo), Roma 4–10 settembre 2000*, red. F. Guidobaldi, A.G. Guidobaldi, t. I, Città del Vaticano 2002, s. 85–93).

Tematyka stacyjna była poruszana także w Polsce. Nie licząc dwóch książek, o których wspominamy powyżej, warto wyróżnić artykuł ks. D. Brzezińskiego, który zajął się w jednym z nich możliwością powrotu liturgii stacyjnej w naszych czasach i szansami, które mogłaby ta inicjatywa dać w duszpasterstwie (*Rzymska liturgia stacyjna: odnowiona szansa pastoralna?*, [w:] *Introibo ad altare Dei*, red. S. Szczepaniec, J. Mieczkowski, J. Superson, Kraków 2008, s. 133–141).

Prawie wszyscy autorzy podejmujący tematykę stacyjną koncentrują się przede wszystkim na czasach starożytnych i wczesnego średniowiecza, kiedy liturgia stacyjna osiągnęła swoje apogeum. Opisują w nich obrzędy liturgiczne podczas Mszy stacyjnej czy poprzedzającej ją procesji, analizują system stacyjny z tego czasu, bądź zajmują się kościołami stacyjnymi. Rzadko kiedy rozważania te wychodzą poza VIII stulecie. W ostatnich latach późniejszymi losami liturgii i organizacji stacyjnej zajmował się jedynie S. de Blaauw oraz V. Saxer. Książka ta ma być więc pierwszą, która stara się ukazać dzieje liturgii stacyjnej i systemu stacyjnego od momentu ich powstania aż do czasów obecnych. W pracy tej widzimy więc losy liturgii stacyjnej nie tylko w czasach jej największej świetności, ale też między końcem VIII w. a niewolą awiniońską, kiedy chyliła się ona ku upadkowi. Okres ten często w wyżej wymienionych publikacjach zamykany jest w kilku zdaniach podsumowania.

Przyjmuje się powszechnie, że niewola awiniońska oznacza kres istnienia liturgii stacyjnej. Książka ta ukazuje jednak, że idea stacyjna nie umarła wraz z wyjazdem papieża do Awinionu. Istniała ona, choć w zmienionym kształcie, aż do soboru watykańskiego II, kiedy nastąpił powrót do idei ze starożytności. Książka ta jest więc ukazaniem całej panoramy dziejów liturgii i organizacji stacyjnej na tle wydarzeń z historii Kościoła, które miały wpływ na rozwój lub upadek wielu form liturgicznych. Bardzo mocno podkreśla ona także jednoczący charakter liturgii stacyjnej, co widoczne było w trosce o zachowanie jedności między biskupem, prezbiterami, pozostałymi duchownymi, wiernymi, a nawet liturgią i samym miastem.

Źródła, które zostały wykorzystane w niniejszej książce, z powodu wielkiej rozciągłości czasowej są bardzo różnorodne. Początki liturgii stacyjnej sięgają czasów, z których nie posiadamy żadnych ksiąg liturgicznych, dlatego początkowe źródła są pozaliturgiczne. Właściwie uwaga ta odnosi się do pierwszych sześciu wieków po Chrystusie.

Pierwszymi źródłami są więc kalendarze, które początkowo znajdują się w różnych kodeksach, nie związanych z liturgią. Najstarszym z nich jest pochodzący z 354 r. *Kalendarz Filokala (Chronograph)*, autorstwa sekretarza papieża Damazego I (366–384) Furiusa Dionisiusa Philocalusa. Choć oryginał niestety zaginął w XVII w., to zachowały się jednak jego wierne kopie. Kalendarz zawiera m.in. daty stałych świąt rzymskich, w których miały miejsce spotkania modlitewne, najprawdopodobniej eucharystyczne. To one stanowiąc będą później podstawę powstającego systemu. Informacje o początkach papieskiej liturgii znajdziemy też w liście Innocentego I (401–417) *Si institua* do Decencjusza, biskupa Gubbio (19 marca 416 r.), w którym odpowiada on na pytania zadane wcześniej przez adresata listu. Powstający powoli system stacyjny możemy obserwować także dzięki zbiorom kazań dwóch biskupów Rzymu: św. Leona Wielkiego (440–461) i św. Grzegorza Wielkiego (590–604).

Źródłem, z którego w początkach liturgii stacyjnej sięga się w tej pracy najczęściej, jest *Liber Pontificalis (Księga Pontyfików)*. Księga ta jest kroniką rzymskich biskupów i ich działalności od św. Piotra do Stefana VI (896–897). Powstała ona prawdopodobnie w latach 514–530, za pontyfikatu kilku papieży: Hormizdasa (514–523), Jana I (523–526) i Feliksa IV (526–530), a później była systematycznie uzupełniana. Kompilatorzy zbierali dane na temat wszystkich poprzednich biskupów Rzymu. Z punktu widzenia liturgii stacyjnej znajdują się tu informacje dotyczące topografii miasta, budynków kościelnych, ich wyposażenia, podziału miasta na regiony kościelne, praktyki wysyłania *fermentum* czy przebiegu liturgii mszalnej. W informacjach dotyczących pierwszych pięciu wieków znalazło się jednak wiele historycznych niedokładności i legend. To każe nam z rezerwą podchodzić do znajdujących się tam wiadomości. W związku z tym wielu badaczy uważa nawet, że na tych tylko informacjach nie można budować solidnych hipotez. Jednak trudno je pominąć, tym bardziej jeśli brakuje innych źródeł. Po raz pierwszy dwa tomy tego dzieła opublikował w latach 1886–1892 Louis

Duchesne, który dołączył do niego różne zbiory sięgające XV w. W ostatnich latach (2014–2015), dzięki pracom redaktorów i tłumaczy, ukazało się ono także w Polsce w serii Źródła Myśli Teologicznej (IX–X). Z tego wydania korzysta się w pracy najczęściej, z rzadka przytaczając uwagi czy teksty zamieszczone w wydaniu L. Duchesne’a.

Kolejnym źródłem, bardzo ważnym, gdyż zawiera pierwszą listę stacyjną, jest kodeks, który znajduje się w Univesitätsbibliothek w Würzburgu, jako „M. p. th. f. 62” (Comes, ewangeliarz). Redaktorem kodeksu był mnich irlandzki, który sporządził go w Anglii lub Rzymie w 1. połowie VIII w. Jego zawartość jest jednak znacznie wcześniejsza i najprawdopodobniej świadczy o rzymskiej praktyce jeszcze sprzed połowy VII w.

Więcej źródeł dotyczących liturgii papieskiej pojawia się dopiero w wiekach VII i VIII. Są już to źródła liturgiczne. Opis liturgii stacyjnej przynoszą nam przede wszystkim sakramentarze i *ordines romani*. Pierwszym ze źródeł jest Sakramentarz Leoniański, czyli zbiór formularzy mszalnych pochodzenia rzymskiego z początku VII w. Stanowi on w zasadzie zebrane w jeden kodeks *libelli missarum*. Został odkryty w Bibliotece Kapitulnej w Weronie przez S. Maffei w 1713 r., a po raz pierwszy wydali go Francisco i Giuseppe Bianchini w roku 1735. Zbiór ten zawiera prawie 300 formularzy mszalnych świąt w ciągu roku, ułożonych chronologicznie według starego cywilnego (juliańskiego) kalendarza rzymskiego. Autorami tekstów byli papieże od IV do VI stulecia: Syrycjusz (384–398), Leon Wielki, Feliks III (483–492), Gelazy (492–496) i Wigiliusz (537–555). W sakramentarzu odnajdujemy następny chronologicznie pełny wykaz rzymskich stacji oraz kilka innych odniesień do liturgii stacyjnej: kalendarz liturgiczny, procesje oraz teksty modlitw odmawianych podczas liturgii. Drugim z sakramentarzy jest Sakramentarz Gregoriański, stanowiący już prawdziwą papieską księgę liturgiczną, która zachowana jest w kilku rękopisach. Po raz pierwszy sakramentarz wydał drukiem Jakub Pameliusz w 1571 r. w Kolonii. Był on zredagowany najprawdopodobniej za czasów papieża Honoriusza I (625–638) i stopniowo uzupełniany o nowe stacyjne liturgie i święta pojawiające się w VII i VIII w. Widzimy już kompletne wypełnienie systemu wielkopostnego oraz kilka dodatkowych informacji o samej celebracji liturgicznej.

Najważniejszymi źródłami naszej wiedzy o liturgii stacyjnej są jednak *ordines romani*, czyli rękopisy i kodeksy zawierające opisy i przepisy dotyczące różnych ceremonii kultycznych, szczególnie Eucharystii i sakramentów. Stanowią one niezbędne uzupełnienie sakramentarza, który zawiera jedynie modlitwy i formuły potrzebne do sprawowania liturgii. Kiedy liturgia papieska zaczęła przybierać coraz bogatsze formy, zaistniała potrzeba jej kodyfikacji. Pierwsze zwarte zapisy przebiegu niektórych czynności liturgicznych pojawiły się już w sakramentarzach, ale od VII stulecia zaczęły powstawać osobne *libelli* ze szczegółowym przebiegiem poszczególnych papieskich celebracji, a następnie całe ich zbiory. Do dnia dzisiejszego zachowało się ich kilkanaście. Były one wydawane już od XVI w. W książce tej oparto się na

najczęściej cytowanym w obecnych czasach krytycznym wydaniu *Ordines* Michela Andrieu (*Les Ordines Romani du haut Moyen Âge*, t. I–V, Louvain 1931–1961) oraz wydaniu Jeana Mabillona (*Musei italici*, t. I–II, Luteciae Parisorum 1724). *Ordines* były używane w liturgii Kościoła między VII a X w. Choć później zostały one zastąpione w liturgii przez pontyfikały i ceremoniały, to jednak powstawały także w kolejnych wiekach.

Jeśli chodzi o liturgię stacyjną, to kilka *ordo* ma szczególne znaczenie. Najważniejsze z nich to *Ordo Romanus I*, które datuje się na lata 700–730. *Ordo* to jest szczegółowym opisem papieskiej Eucharystii celebrowanej w Bazylice Matki Bożej Większej w dzień Wielkanocy. *Ordo Romanus II*, powstałe w Rzymie ok. 750 r., jest rozszerzeniem i dopełnieniem *Ordo I*. Ukazuje nam przepisy Mszy stacyjnej, kiedy w zastępstwie papieża przewodniczy jej biskup lub prezbiter. Kolejne *ordines* przynoszą nam opisy liturgii w szczególne dni roku liturgicznego, takie jak: Święto Oczyszczenia Maryi (*Ordo Romanus XX*, powstałe ok. roku 780–790), Wielkiej Litanii (powstałe ok. 780 r. *Ordo XXI*; *Ordo Romanus L* z połowy X w.), Środę Popielcową (*Ordo Romanus XXII*, ok. 790–800 r.), czy Triduum Paschalne (pochodzące z VIII w. *Ordo Romanus XXIII*, ukazujące trochę późniejszą praktykę *Ordo Romanus XXVII*).

Od wieku X znów występuje problem ze źródłami dotyczącymi rzymskich stacji. Przez około 200 lat nie mamy nawet pewności co do jej istnienia. Ponowne informacje znajdujemy dopiero w źródłach z XII i XIII w.

Pierwszym z nich jest *Liber Polliticus* Benedykta, kanonika z Bazyliki św. Piotra, które znane jest także jako *Ordo XI* z kolekcji J. Mabillona. Benedykt był kantorem Kościoła rzymskiego, członkiem dworu papieża Innocentego II, zarówno wtedy, kiedy przebywał za Alpami, jak i gdy powrócił do Watykanu. Stanowi więc źródło niezwykle cenne. Swoje dzieło, w którym zebrał on różne teksty o charakterze liturgiczno-administracyjnym, Benedykt napisał między rokiem 1140 a 1143. Być może Benedykt nie był autorem całości, lecz tylko kompilatorem poszczególnych jego części. *Liber Polliticus* nie stanowi całkowitego opisu liturgii rzymskiej tego czasu, ale koncentruje się przede wszystkim na jej osobliwościach: liturgii w Bazylice św. Piotra, liturgii stacyjnej oraz liturgii dworu papieskiego. Ukazuje w nim różnice między starym rzymskim obrządkiem, a tym nowym, który powstawał w związku z liturgią papieskiego dworu. Benedykt zajmuje się przede wszystkim życiem kanoników rzymskich i liturgia papieska pojawia się w jego dziele przy okazji obowiązków, które mieli wykonywać właśnie rzymscy kanonicy.

Drugim ważnym dokumentem z tego czasu jest napisane w latach 1183–1188 *Ordo* kard. Albinusa (†1197), zawarte w jego *Gesta pauperis scholaris*. Znalazło się ono także w *Liber censuum* Cencio Savellego. Pojawiało się ono jeszcze w wielu kompilacjach, których autorzy rzadko pozostawiali je bez zmian, częściej zapożyczając z niego wiele sformułowań. W naszych rozważaniach cytaty pochodzą z tekstu, który znalazł się w *Liber censuum* C. Savellego, wydanym przez P. Fabre i L. Duchesne na początku XX w. (*Le Liber censuum de l'Église romaine*, t. II, Paris 1910).

Trzecim źródłem z tego okresu jest dzieło C. Savelliego, późniejszego papieża Honoriusza III (1216–1227). Mam tu na myśli *Romanus ordo de consuetudinibus et observantiis presbytero vel scholari, et aliis ecclesiae in praecipuis sollemnitatibus*, zawarte także w *Liber censuum*. Opublikował je także J. Mabillon jako *Ordo XII* i z tego wydania korzysta się w tej książce.

Czwartym, a zarazem zawierającym najwięcej informacji o systemie stacyjnym źródłem z tego czasu, jest dzieło autorstwa Pietro Mallio (2. połowa XII w.), zatytułowane: *Descriptio basilicae Vaticanae aucta atque emendata a Romano presbitero*. W książce tej wykorzystano jego tekst, który znajduje się w III tomie *Codice topografico della città di Roma*, wydanym przez R. Valentinię i G. Zucchettię (Roma 1946).

Kiedy papieństwo znalazło się w XIV w. w Awinionie, ponownie tematyka stacyjna przestaje być w zasadzie obecna w księgach liturgicznych. Aby jednak ukazać, co dalej stało się z samymi stacjami, trzeba poszukać źródeł poza liturgicznymi. W tej części pracy oparto się więc przede wszystkim na przewodnikach, pisanych przez pielgrzymów i dla pielgrzymów udających się do Rzymu. Chodzi o: średniowieczne *Mirabilia Urbis Romae* oraz pochodzące z połowy XV w.: *Ye Solace of Pilgrimes* Johna Capgrave'a, *Zibaldone* Giovaniego Rucellaia, *Opis miasta Rzymu* Mikołaja Muffela, dwuwiersze Pomponio Laetusa oraz pochodzące z połowy XVI w. *Le Stationi, Indulgentie, et gratie spirituali...* Andrei Palladiusza.

Ponieważ w czasie tym stacje wiązały się z pobożnością prywatną, takie źródła jak *Pontyfikat rzymski* z 1485 r. (Augustyna Piccolominiego i Jana Burckarda) oraz ceremoniał (skompilowany w 1488 r., także przez A. Piccolominiego i J. Burckarda, opublikowane jako *Rituum ecclesiasticorum sive sacrarum caeremoniarum Sanctae Romanae Ecclesiae libri tres* w roku 1516 w Wenecji), choć ujęte przez autora, nie stanowią jednak bardzo cennych źródeł na temat stacji w tym czasie. Za to cennych informacji może dostarczyć trzypiętomowy dziennik mistrza ceremonii J. Burckarda *Diarium sive rerum urbanarum*, w którym opisuje on liturgię papieską przez dwadzieścia cztery lata za czasów pontyfikatów: Sykstusa IV (1471–1484), Innocentego VIII (1484–1492), Aleksandra VI (1492–1503), Piusa III (1503) i Juliusza II (1503–1513).

W czasach po soborze trydenckim znów źródła stają się różnorodne. Z jednej strony mamy księgę liturgiczną – *Mszał rzymski* św. Piusa V, który podaje liczącą 89 dni listę stacyjną, z drugiej strony wiemy również, że była ona tylko mechanicznie przeniesiona z ksiąg średniowiecznych. Źródłami na temat systemu stacyjnego stają się przede wszystkim dzieła popularyzujące pobożność stacyjną, które ukazywały się prawie w każdym wieku do Soboru Watykańskiego II. W książce tej wykorzystane zostały: Pompeo Ugonio *Historia delle stationi di Roma che si celebrano la Quadragesima...* (Roma 1588), Giovanni Battista Cherubino, *Le Cose meravigliose dell'alma citta di Roma* (Roma 1609), Carlo Bartolomeo Piazza *Eortologio ovvero le sacre stazioni Romane e feste mobili: loro origine, rito e venerazione nella chiesa romana* (Roma 1702), Francesco Bourlie *Notizie compendiose del-*

le sagre stazioni e chiese stazionali di Roma (Roma 1833), Alfred Ildefons Schuster *Le sacre stazioni quaresimali secondo l'ordine del Messale Romano...* (Roma 1915), Johann Peter Kirsch *Die Stationskirchen des Missale Romanum* (Freiburg 1926), Placido Lugano *Le sacre stazioni romane nella Quaresima e l'ottava di Pasqua* (Roma 1932), Lamberto de Camillis *Quaresima romana. Stazioni quaresimali romane (Riflessioni storico-liturgiche)* (Roma 1960). Szczególnie cennym źródłem poznania organizacji stacyjnej po soborze trydenckim jest także bulla papieża Sykstusa V (1585–1590) *Egregia populi* z 1586 r., w której zauważyć możemy próbę powrotu liturgii stacyjnej w czasach nowożytnych.

Jak widzimy, źródła te, z powodu rozpiętości czasowej pracy, są bardzo szerokie. Obejmują pozycje liturgiczne i Nieliturgiczne. Oprócz źródeł w książce tej wykorzystano także liczne polskie i obcojęzyczne opracowania, często niedostępne w bibliotekach Polski.

W opracowaniu posługiwano się przede wszystkim metodą historyczno-genetyczną. Starano się ukazać rozwój liturgii stacyjnej od jej początków poprzez kolejne fazy jej rozwoju, zastoju, a nawet czasowego upadku, aby zobaczyć jej ostateczny kształt, który osiągnęła dzisiaj. W książce poznajemy więc chronologicznie źródła, które pozwalają zrekonstruować, jak wyglądała ta praktyka w kolejnych wiekach swojego istnienia. Oczywiście starano się także pamiętać o krytycznym podejściu do źródeł poprzez wprowadzenia w historyczne okoliczności powstania najważniejszych źródeł oraz komentarze określające wartość historyczną podawanych treści. Przytaczane fragmenty źródeł pojawiają się w pracy w językach oryginalnych, głównie w języku łacińskim. W przypadku kilku źródeł luźniej związanych z samą liturgią stacyjną, w pracy wykorzystano także polskie tłumaczenia, by ułatwić czytelnikowi zrozumienie tekstu.

Przedstawiając liturgię stacyjną, starano się nie tylko odtworzyć jej historyczny rozwój, lecz także ukazać jej strukturę i najistotniejsze elementy. Od samego początku najważniejszą cechą liturgii stacyjnej była troska o jedność lokalnego Kościoła, więc wątek ten, choć stanowi główną myśl ostatniego rozdziału, to jednak powraca nie raz w całym tekście.

Aby nie zamknąć się tylko w sferze samych tekstów i obrzędów liturgicznych, książka ukazuje także rozwój form liturgii stacyjnej w kontekście wydarzeń z historii Kościoła, które miały ogromny wpływ na jej losy. Odwołania do źródeł historycznych, takich jak: przewodniki, pamiętniki czy kroniki, pozwalają na skonfrontowanie zapisanej w księgach praktyki z rzeczywistością liturgiczną danego czasu. Treści historyczno-liturgiczne wsparte zostały także pewnymi rozważaniami filologicznymi, teologicznymi, a czasem nawet archeologicznymi.

Książka ta została podzielona na sześć rozdziałów. W pierwszym rozdziale zatytułowanym „Pochodzenie i znaczenie terminu *statio* w starożytności” znalazły się rozważania filologiczne na temat znaczenia słowa *statio* w epoce starożytnej. Słowo to stanowi bowiem podstawę takich wyrażań jak: „liturgia stacyjna”, „system stacyjny” czy „organizacja stacyjna”, które

leżą w centrum naszego zainteresowania. Najpierw przedstawione zostało znaczenie słowa *statio* w czasach przedchrześcijańskich, w starożytnej literaturze greckiej i łacińskiej. Słowo to przyjmowało bowiem bardzo wiele znaczeń, dalekich początkowo od terminologii religijnej. W następnej kolejności poznamy więc, w jaki sposób mogło ono zostać wprowadzone do środowisk chrześcijańskich. Mówią nam o tym dwie przedstawione w tym rozdziale teorie. Jednak termin ten, także wśród chrześcijan, przeszedł ewolucję, która również została tu przedstawiona: od postu w piątek do liturgii sprawowanej przez papieża.

W drugim rozdziale zatytułowanym „Kontekst powstania liturgii stacyjnej w Rzymie” poznamy środowisko, w którym zrodziła się liturgia stacyjna. W tej części przedstawiona została najpierw krótka historia i topografia miasta Rzymu, która pozwoli nam lepiej zrozumieć strukturę systemu stacyjnego w tym mieście. Następnie poznamy historię rzymskiej wspólnoty chrześcijańskiej, od jej początku do IV w., czyli do czasu, w którym pojawiają się pierwsze informacje o liturgii stacyjnej. Najważniejszą część rozdziału stanowi jednak przedstawienie czterech teorii na temat powstania liturgii stacyjnej w Rzymie. Ukazują nam one, że liturgia stacyjna mogła powstać w tym mieście jako skutek rozwoju liturgii, która miała miejsce w kościołach tytularnych, mogła być naśladowaniem rozwijającej się w IV w. liturgii jerozolimskiej, za jej twórcę można uważać papieża Grzegorza Wielkiego. Niektórzy przypuszczają, że była ona wynikiem wpływów bizantyjskich na dawną stolicę Cesarstwa.

W trzecim rozdziale zatytułowanym „Rozwój i kształt liturgii stacyjnej do niewoli awiniońskiej” przedstawiony został rozwój liturgii stacyjnej od jej najstarszych śladów do początków XIV w. Te ramy czasowe obejmują bowiem to, co najistotniejsze w jej dziejach. Ten bardzo długi okres czasu podzielony został w pracy na kilka mniejszych odcinków, które związane są z dostępnymi nam źródłami oraz etapami rozwoju liturgii stacyjnej, od jej początków sięgających kultu męczenników i liturgii w kościołach tytularnych, aż po szczyt przypadający na VIII w. Wtedy ukazany został system stacyjny w swojej najpełniejszej formie. Jako dodatek do przedstawionej organizacji stacji rzymskich pojawiły się również uwagi na temat wyboru kościołów stacyjnych. Po VIII w. następuje jednak powolne zanikanie praktyki stacyjnej, aż po jej zupełne zaprzestanie wraz z przeniesieniem papieżstwa do Awinionu. Ten etap historii stacyjnej zamyka rozdział trzeci.

Czwarty rozdział pt. „Obrzędy liturgii stacyjnej” omawia obrzędy związane z Mszą stacyjną i innymi elementami liturgicznymi występującymi podczas stacyjnego zgromadzenia. Rozpoczyna się on od przedstawienia uczestników liturgii, by po tych wstępnych uwagach zająć się już właściwymi obrzędami. Liturgia stacyjna miała dwie podstawowe formy liturgiczne. W pierwszej z nich liturgia rozpoczyna się bezpośrednio w kościele *statio*. Obrzędy te przedstawione są w oparciu o opis liturgii w Niedzielę Wielkanocną, którą papież celebrował w Bazylice Matki Bożej Większej. Znajduje się on w *Ordo Romanus I*. Jednak w wielu wypadkach w opi-

się poszczególnych ceremonii pojawiają się również opisy z innych źródeł, szczególnie późniejszych, co pozwala nam także na śledzenie zmian dokonujących się w ceremoniach stacyjnych. Drugą, bardziej uroczystą, formą zgromadzenia stacyjnego, była liturgia rozpoczynająca się w kościele *collected*, z którego papież, w asyście duchowieństwa i wiernych, procesyjnie przechodził do kościoła stacyjnego, gdzie celebrowana była Eucharystia. Również tu opisy ceremonii opierają się o przekaz, który dają nam rzymskie *ordines*. Po ogólnym opisie procesji stacyjnych przedstawiony został także przebieg kilku najważniejszych w roku liturgicznym procesji stacyjnych w Rzymie. Zdarzało się jednak, szczególnie od przełomu tysiącleci, że papież nie celebrował liturgii stacyjnej, lecz wysyłał do jej przewodniczenia jakiegoś kościelnego dostojnika. W ostatniej części rozdziału przedstawione są przepisy dotyczące liturgii stacyjnej w sytuacji, gdy przewodniczył jej jakiś biskup lub prezbiter. Przepisy takiej liturgii zawarte zostały w *Ordo Romanus II*.

W piątym rozdziale noszącym tytuł „Organizacja stacyjna od niewoli awiniońskiej do czasów współczesnych” poznajemy dalsze losy organizacji stacyjnej. Przeniesienie papieża do Awinionu zakończyło etap, który określamy jako „liturgia stacyjna”, ale nie przekreśliło istnienia, ujętych w system, samych kościołów stacyjnych, które, przede wszystkim w czasie Wielkiego Postu, zaczęły funkcjonować na nowych zasadach. Ponieważ również ten przedział czasowy jest bardzo długi, podzielony został na mniejsze okresy. Wyznaczają je dwa sobory powszechne: trydencki i watykański II. W rozdziale tym przedstawiony więc został okres, kiedy z dawnej liturgii papieskiej pozostała sama organizacja stacyjna odwołująca się do indywidualnej pobożności wiernych. Ślady istnienia tego systemu do czasów soboru watykańskiego II odnajdziemy w bullach papieskich (*Egregia populi* Sykstusa V, bulle z okazji lat świętych), licznych przewodnikach pisanych przez i dla pielgrzymów udających się do Rzymu (*Mirabilia Urbis Romae*, przewodniki Johna Capgrave’a, Giovanniego Rucellai, Mikołaja Muffela, A. Palladiusza), utworach poetyckich (dwuwiersze Juliusa Pomponiusa Laetusa), pamiętnikach papieskiego ceremoniarza Jana Burckarta, kilku księgach liturgicznych (pontyfikał, ceremoniał, mszał) oraz dziełach popularyzujących ideę stacyjną. Rozważania tego rozdziału kończą się w czasach nam współczesnych, kiedy to nastąpił powrót do liturgii stacyjnej oraz do samego pojęcia *statio*, używanego w liturgii Kościoła w różnych kontekstach.

Ostatni rozdział „Elementy jednoczące w liturgii stacyjnej w Rzymie” zbiera najważniejsze argumenty na temat tego, że od samego początku była ona ukierunkowana na manifestowanie i osiągnięcie jedności lokalnego Kościoła. Poznajemy w nim najpierw naukę Ojców Kościoła i pisarzy starożytnych na temat Eucharystii jako sakramentu jedności Kościoła. Następnie przedstawione są zagrożenia jedności, które mogły wpłynąć na to, że biskup Rzymu wybrał liturgię stacyjną, by pomogła mu ona utrzymać jedność Kościoła. Rzym nie był bowiem miejscem spokojnym, w któ-

rym wszyscy szanowali i przyjmowali naukę swojego biskupa. Zrodziło się w nim w starożytności wiele schizm i herezji, z których kilka najważniejszych zostało tu przedstawionych. Najważniejszą modlitwą, która umacniała Kościół, była Eucharystia, na której biskup chciał zgromadzić całe duchowieństwo i wiernych ze swojego miasta. Poznajemy więc w końcu sposób, w jaki liturgia stacyjna dawała możliwości jednoczenia biskupa ze swoim prezbiterium, z wiernymi oraz pozwalała ukazywać jedność liturgii Kościoła i topografii miasta.